

LA FORÇA INDUSTRIAL A LES ILLES BALEARS: ANÀLISI DEL PASSAT I PROJECCIÓ CAP AL FUTUR

Carles Manera

Catedràtic d'Història Econòmica
Universitat de les Illes Balears

Introducció: entorn al model de creixement de les Illes Balears

L'observació del creixement econòmic vist en el llarg termini constitueix un dels objectes d'estudi més apassionants per a un economista. De fet, els grans pensadors de l'economia, des d'Adam Smith, seguint per John Stuart Mill i Karl Marx, per enllaçar amb Alfred Marshall i seguir amb John Maynard Keynes i Joseph Alois Schumpeter, concediren una gran rellevància a la prospecció de l'economia, tot incorporant el vector temporal com un eix decisiu que facilitava l'enteniment dels processos econòmics, i que contribuïa a aplanar la presa de decisions. Les lectures que es desprenien d'aquests posicionaments podien estar marcades per una pretensió política; però és innegable que l'anàlisi econòmica bevia amb fruïció del context, de les regles del joc que dibuixaven institucions de tota mena, mercats i agents economicosocials. Aquesta és, doncs, la perspectiva que es vol donar per a entendre millor els avatars que han sacsejat el model de creixement de Balears, entenent com a tal les illes de Mallorca i Menorca. Val a dir que parlar de "model" no suposa cap intent de "modelitzar" el present -en el sentit de crear construccions rígides i indiscutibles- en funció dels ensenyaments del passat. Els economistes tendeixen sempre a formalitzar els nostres estudis amb expressions abstractes que sintetitzen la realitat, que és molt complexa, màxim en el camp d'una ciència social com l'economia, travessada, endemés, de components d'altres disciplines. Però aquí es parla de "model" per copsar sintèticament

1. Aquest treball fa part del projecte d'investigació Història econòmica del turisme de masas en España, 1940-2000: las Islas Baleares y los contrastes mediterráneos (referència SEJ2004-06649/ECON), finançat pel Ministeri d'Educació i Ciència. S'agraeix l'ajuda proporcionada pel Centre de Recerca Econòmica (CRE-Universitat de les Illes Balears-Caixa de Balears "Sa Nostra"). Una primera versió d'aquest text -que s'ha replantejat força en l'entrega que ara es lliura- es presentà a les Jornades de Patrimoni Industrial, organitzades per GESA-ENDESA i el Museu de Mallorca.

una evolució econòmica que es pot caracteritzar amb uns elements concrets i que, endemés, pot ser identificada per altres casos d'economia regional, de manera que les possibilitats de contrast esdevenen rellevants.

Un dels reptes més importants per a l'historiador econòmic és explicar, amb una seqüència comprensible, com s'ha generat la riquesa d'un país. Mentre l'economista analitza la conjuntura, per tal d'esbrinar la mobilitat o permanència dels indicadors que examina amb un objectiu clar de predicció, l'historiador de l'economia cerca les causes anteriors, immediates o més llunyanes, que faciliten una millor comprensió del present. Lliçons del passat per a entendre amb major correcció els processos actuals: heus ací un plantejament estratègic rellevant d'una disciplina, la història econòmica, que ha estat identificada, per la major part dels col·legues economistes, com una mena de gran laboratori estàtic en el qual donar validesa a les teories econòmiques. Robert Solow ja alertà quant a aquest argument fal·laç: la història econòmica, ens diu, ofereix moltes més eines a l'economista que la simple contrastació de teories. L'experiència, doncs, serveix de molt. I és aquesta detinguda observació de les pràctiques ja conegudes -amb l'ànim d'aprendre-les que determinen actuacions que, de vegades, sorprenen molts analistes de l'economia i menys els historiadors econòmics.

Sovint, les anàlisis que s'ofereixen sobre les causes del creixement es fan a partir de pautes convencionals, ben conegudes en els manuals a l'ús. La major capacitat i competitivitat d'una economia s'han enteses:

- a) Com a fruit d'una millor dotació de factors en relació a d'altres societats;
- b) Per la localització, interna o molt propera, de primeres matèries;
- c) Per la existència de marcs institucionals estables;
- d) Per la forta presència exterior;
- e) I, en fi, per l'actitud de la classe empresarial.

Aquesta nòmina es podria escrutar fins a la minuciositat, tot establint discussions precises en els diferents àmbits detallats. Però, i per tornar a les Balears, tots aquests promotors del creixement no semblen haver servit per explicar, de forma convincent, l'esclat del turisme de masses; tot al contrari, l'exposició que s'ha ofert és desoladora: unes Illes buides d'iniciatives i de teixits productius dinàmics, endarrerides i pobres, il·luminen, entorn de les acaballes dels anys 1950, un procés de creixement de nova planta a partir d'experiències isolades que signifiquen una ruptura radical amb el passat. Aquest es qualifica, sense gaire distincions, com de penúria i de calamitats seculars -amb l'absència d'activitats industrials-, amb una estructura socioeconòmica immòbil i aïllada, insensible a cap mena de canvi per petit que fos. Endemés, hom palesa un vèrtex social clau, gairebé definitiu per arrodonir tot el discurs: els corrents migratoris dels balears vers l'exterior. Però no resulta fàcil comprendre com tot aquest procés, que enceta el període dels canvis més profunds a la societat i a la economia illenques, s'ha pogut gairebé improvisar en relativament poc temps: des de la perspectiva de la història econòmica, estam parlant, en definitiva, d'unes coordenades que abasten els anys 1959-1973. Uns marges, doncs, força reduïts per tal de copsar en la seva totalitat aquesta entremaliada evolució. L'economia, com la història, són disciplines complicades, perquè afecten el comportament de les persones, observades en radis temporals molt amples. Dic això perquè s'entengui que amb explicacions mecàniques i tòpiques no encertam a conèixer, de debò, els gèrmens de l'important creixement econòmic que s'obre amb la irrupció turística.

Des de fa gairebé vint anys, la història econòmica insular intenta esbrinar les raons d'aquest èxit econòmic balear: les causes que l'induiren, les bases sobre les quals s'edificà, els protagonistes que prepararen el terreny, les motivacions que impulsaren els empresaris i els treballadors a canviar d'oficis i de pràctiques quotidianes per a inserir-se en nous reptes i experiències. Un canvi cultural, doncs, de gran profunditat. La hipòtesi dels historiadors econòmics era que, atenent altres casos coneguts de la història econòmica europea i a partir de la pròpia investigació en curs, el creixement de l'economia balear no podia ser només fruit de l'espontaneïtat, tot i que l'atzar, el particularisme empresarial i el context ajudaven a identificar –igualment a tall hipotètic– explicacions més o menys plausibles. Les recerques fetes en els darrers anys han resultat reveladores per tal d'entendre millor el tema. Per la meua part, he intentat compilar les línies de força argumentals, des de les meves investigacions i amb la incorporació de les d'altres col·legues, per tal de donar una noció raonada –i documentada– sobre els fonaments econòmics de l'embranchida turística, bases en què les experiències industrials són decisives. Les dades assenyalen que els processos previs, que suposaren canvis decisius a l'orientació de l'economia, poden ser considerats responsables de les capacitacions, de les destreses, dels aprenentatges i de les adaptacions dels agents socials i econòmics illencs. Elements, tots ells, intangibles que, no obstant la seva suposada volatilitat, es concreten a l'estructura de l'economia.

Durant força temps -amb seguretat, fins als anys 1930-, l'economia ha considerat que els recursos naturals constituïen la principal espurna que possibilitava el desenvolupament d'un país. En aquest sentit, el determinisme geogràfic guiava molt sovint les anàlisis que es feien sobre els processos econòmics contemporanis: l'abundància de carbó, d'aigua, de petroli o d'altres inputs peremptoris per a la indústria, podien inferir processos d'industrialització que capgiraven per complet les pautes de comportament de la societat. Els casos britànic, alemany o belga testimonien aquesta imatge. El canvi del model energètic s'esdevenia, així, el principal exponent d'allò que Karl Polanyi anomenava "gran transformació" i que Lewis Mumford titllava de transició d'una era "eotècnica" a una altra definida com a "paleotècnica". Poc més tard, hom pensava que era el capital quantificable i fet per l'home, l'agent primordial de l'avenç econòmic. Sobre aquest punt, hom segueix afirmant que les economies més endarrerides podrien assolir un desenvolupament si obtinguessin suficients capitals a través dels seus propis esforços o amb ajudes externes. No obstant això, aquestes conviccions s'han qüestionat des del moment en què, cada cop amb major intensitat, hom indica que entre les causes fonamentals del creixement econòmic cal situar, al costat a les explicitades, aquelles que es poden adjectivar com a no convencionals, desvinculades dels béns físics de capital: la força humana com a dinamitzadora, capaç d'introduir tècniques que milloren l'eficiència de l'activitat econòmica. La idea no és del tot nova: Max Weber ja identificava creences, actituds, sistemes de valors i propensions que exercien una influència favorable sobre la generació de l'esperit d'empresa i esperonaven iniciatives de desenvolupament. Cal dir que aquest no depèn només de saber identificar combinacions escaients de recursos i factors de producció, com d'assolir aquelles capacitats que es troben ocultes, disseminades o, simplement, mal utilitzades. El contrast amb els vectors tradicionals del creixement és clar. Com ha indicat Albert O. Hirschman, l'ús de diferents recursos econòmics té repercussions o efectes de retroalimentació sobre les existències de dits recursos. Però en el cas d'alguns d'ells, com ara els dipòsits minerals, desapareixen aquests efectes retroalimentadors: el seu major ús implicarà, en un termini mitjà o llarg, l'esgotament dels inputs que es considerin. La crisi

energètica, doncs, estaria servida. En exemples d'altres capitals -com ara el dinerari-, s'opera també un fenomen de retroalimentació: per regla general, el capital que s'ha esmerçat en el procés de producció es recupera amb escreix, atès que genera ingressos i, després, estalvi. En síntesi, la inversió de capital en una empresa determinada es pot recanalitzar a formar capital a una altra empresa, no necessàriament del mateix sector econòmic. Però, i vet ací la rellevància per al cas de l'economia balear, a l'exercici de la capacitat emprenedora i de direcció -en absència dels factors ortodoxes de creixement-, l'efecte de retroalimentació és difícil de reconèixer: es tracta de recursos que s'incrementen amb la seva pràctica quotidiana, que es relacionen de manera directa amb l'ensinistrament en el mercat en el qual es treballa i que, forçosament, són de difícil quantificació. Només l'impacte general que provoquen sobre el teixit productiu permet copsar la magnitud dels processos que dinamitzen aquests intangibles que, cada cop més, preocupen els economistes actuals. Perquè aquests recursos, que solen ser els més escassos en els inicis del desenvolupament, són els que mostren un augment més ràpid, depenent de la força de la retroalimentació i que la seva expansió es troba limitada tan sols per la capacitat d'aprenentatge. La multiplicitat de relacions exteriors amb llengües estrangeres, la eficiència en la negociació amb monedes de tota mena, la visió constant -per necessitats imperioses d'aliments i d'altres queviures i gèneres- en els mercats externs, fan que les fases del creixement econòmic balear s'arrelin sobre fluides connexions extraregionals, formació de xarxes, missions comercials, coneixements acurats de les diverses demandes i, en suma, de l'assoliment d'un actiu determinant: la informació, afavorida per la magnífica renda de situació illenca.

Aquesta capacitat per fer àgils les transaccions és secular en el cas illenc. Davant la inexistència de recursos importants en el mateix entorn, els agents econòmics orientaren llurs esforços a obtenir fora de l'illa allò que no era possible aconseguir directament del seu medi ecològic; i, alhora, s'esforçaren a col·locar als indrets exteriors els gèneres que la pròpia estructura era capaç de generar: llanes, teixits de llana, oli d'oliva, vins, aiguardents, teixits de cotó, conserves vegetals, ametlles, tàperes, etc., gèneres, doncs, que eren reclamats a diferents espais del mercat mundial i que, nascuts de "destruccions creatives", competien amb d'altres consemblants. La influència de Joseph Alois Schumpeter és, doncs, ben present. Per fer front als avatars de tots aquests processos complexos que suposava entrar en mercats en principi desconeguts i amb molta concurrència, la creació de xarxes i l'escrupolositat de la informació es convertiren en els principals eixos estratègics d'actuació. S'identifica així la mà ben visible d'Adam Smith. La formació d'empreses modestes, articulades entorn del nucli familiar, la utilització d'instruments canviaris, la plasmació concreta dels negocis en els llibres de comptabilitat i, sobretot -i com a conseqüència del que s'acaba de dir-, la coneixença de les demandes provocaren canvis substancials a l'estructura social mallorquina: l'ascens d'una potencial burgesia, amb demostrada capacitat econòmica, fragmentada temporalment en diferents generacions. El lector perspicax tindrà ara recordances clares de Max Weber, Karl Marx i Werner Sombart. El que succeïa a casa nostra disposava, doncs, de pràctiques semblants a les observades a d'altres contrades de la perifèria europea, caracteritzades per un cert dinamisme comercial i econòmic. Una relectura del nostre procés històric hauria d'arraconar per sempre més la llosa de complexos i d'ignoràncies, sovint autoimposades, que han caracteritzat les seves interpretacions més divulgades, amb orígens espuris en la literatura decimonònica que han resultat, malgrat tot, políticament útils per a encunyar la figura del mallorquí preventiu,

conservador però entenguista, front al menorquí més bolcat als canvis, però força endogen. És a dir, l'economia indueix majors capacitats, destreses i actituds per a un millor desenvolupament posterior en proporcions a les seves experiències tangibles que les dites actituds ja estan inoculant als agents econòmics. És difícil que aparegui innovació de qualsevol naturalesa des del no res. I resulta sensat pensar que una economia que disposa d'un nombre significatiu d'empreses -i de diferents nivells d'experiències organitzatives i mercantils- gaudirà, al seu torn, d'una xifra més alta de persones amb ensinistraments ja demostrats, i contrastats en el mercat, que una economia que articuli un menor nombre d'iniciatives. Aquesta és, al meu entendre, la base per tal de donar salts qualitius i quantitius envers l'obertura de noves activitats emprenedores. La capacitat ja existent és, en aquest punt, l'actiu més rellevant amb el qual comptem, de manera molt especial, aquelles estructures econòmiques minses en recursos naturals, però que han manifestat a les dècades més properes un nivell robust en la seva pauta de creixement. Les Balears es troben en perfecta sintonia amb aquests arguments. En efecte, en el cas insular, el factor humà exerceix el protagonisme central, on la cultura del mercat assimilada es barreja amb el sentit innovador de l'empresari pioner i la permanència de pràctiques que fan servir, de manera preferent, l'ingredient més abundant i barat a Balears: la força de treball, on el paper de les dones i dels infants esdevé decisiu per a entendre la dinàmica del mercat laboral de la regió. Tot plegat és, probablement, l'estació d'arribada de bona part dels capitals industrial i agrari, i la càrrega tàcita del ferrocarril de sortida de l'empresari turístic.

Sobre aquest base teòrica, una conclusió general es dedueix de les recerques més recents en història econòmica balear: entre 1860 i 1960, les Illes no respongueren a la tipologia d'economia endarrerida, amb relació a la resta d'economies regionals espanyoles. No obstant això, el dit marc temporal és força ample com per trobar diferents etapes de reflux i d'expansió econòmics, tot incloent fases de crisi greus que palesaren comportaments socials -crystal·litzats en la formació d'una classe obrera amb conductes consemblants a les d'altres contrades- i demogràfics -les emigracions, molt sovint explicades com un fenomen extensiu a bona part de la història econòmica dels segles XIX i XX, sense gaire matisacions.

Per tal d'enriquir les perspectives ja conegudes, he calculat, a partir de les dades recollides a una nova i cabdal aportació en història econòmica regional d'Espanya, la renda per càpita de les comunitats autònomes actuals en un període de llarg termini: 1860-1998. La sèrie palesa dificultats metodològiques importants -les variables corresponents al segle XIX no són gaire fiables, tot i que són les úniques disponibles a hores d'ara, desagregades per regions-, però faciliten un exercici que, si més no, serveix com a important contrast de la multiplicitat de situacions a l'Espanya contemporània. La significació, per altra banda, és llampant: es tracta d'obtenir unes xifres que esmicolen el PIB "nacional", val a dir, espanyol, i que marquen una clara tendència evolutiva que resulta molt profitosa per albirar comparacions interregionals. La lectura és clara: l'evolució de la renda per càpita balear, la magnitud totèmica que es fa servir sempre per testimoniar el grau de desenvolupament econòmic d'un país, ofereix un perfil que, en absolut, hom pot qualificar com a catastròfic. Les dades identifiquen un retard relatiu entre 1860 i els anys 1920, per passar a unes dècades en què la capacitat de renda monetària dels illencs és superior al conjunt de les economies regionals. Endemés, un altre factor defineix aquest desenvolupament: l'Índex Físic de Qualitat de Vida (IFQV) a Balears és més alt que la mitjana estatal i situa les Illes

entre les cinc comunitats amb millor nivell de vida qualitatiu entre 1860 i 1930, tal com ha demostrat la recent recerca de Rafael Domínguez. És a dir, aquests dos indicadors, que engloben tant la generació de riquesa crematística com la seva translació a l'àmbit més estrictament social, revelen que, abans de la irrupció turística, Balears sabia créixer –i desenvolupar-se– sobre una estructura econòmica diversificada, connectada amb el mercat i generadora d'una gran munió de grups empresarials de tota mena que esperonaren activitats ja conegudes i n'incitaren de noves. La indústria no fou un sector aliè a tot aquest complex i intens procés de producció.

La relegació de la cultura industrial a Balears

No resulta senzill per a l'investigador esbrinar els motius de l'oblit que ha anat quallant sobre el seu passat industrial, màxim si atenem el patrimoni que encara es conserva. En aquest respecte, no deixa de sorprendre que, per exemple, l'únic compendi d'arqueologia industrial de Mallorca s'hagi publicat a Suïssa i s'editi en alemany, mentre dirigents polítics i culturals de l'illa reiteren, un cop i un altre, que el passat industrial mallorquí fou reduït i poc significatiu econòmicament. Però la pràctica de l'arqueologia industrial no és un fenomen aliè a l'illa. En efecte, val la pena recordar que la recuperació d'arxius de fàbriques i l'estudi de la industrialització illenca, tant a partir d'aquells materials microeconòmics com amb els existents de caire macroeconòmic, han constituït un dels eixos referencials del Grup d'Estudis d'Història Econòmica de la Universitat de les Illes Balears. Així, s'ha encetat el treball de l'arqueologia industrial contemporània a Mallorca, amb un plantejament estratègic que abasta la localització de fonts privades, la identificació de l'emplaçament de fàbriques i tallers, i l'inici de l'estudi de algunes de les empreses de les quals ja hom gaudeix de llurs empremtes documentals. La feina enllestida és, a hores d'ara, prou important. El material preservat és ingent i significa prop dels cent cinquanta metres lineals de documentació, tot i que resulta ineludible una tasca prèvia de catalogació per a entendre, de la millor manera possible, les informacions reunides. Aquest entrebanc dificulta el buidatge de dades, encara que capítols concrets –com ara el tecnològic o l'anàlisi més estrictament microeconòmica– són ja explorats per part dels investigadors. Hom disposa dels papers –llibres comptables, factures, copiadors de cartes i d'altres fons– de nou fàbriques tèxtils, en alguns casos amb sèries completes (com ara correspondències i facturacions).

Ara bé, les dades ja publicades són concloents sobre la vitalitat d'aquest passat industrial que, cal assenyalar-ho un cop més, no fou esquifit ni mancat d'experiències decisives i ha deixat un rastre reduït però ben il·lustratiu que delata, acusadorament, els edificis fabrils, màquines, arxius, habitatges i enginys que s'han perdut de forma irremeiable en moltes d'ocasions per la pròpia negligència dels poders públics. En aquest respecte, els registres arxivístics i la percepció precisa de l'arqueologia industrial porta a sengles conclusions: també Mallorca comptà amb els seus capitans industrials, amb obres i projectes concrets, tot i que el silenci encara cobreixi, feixuc i impertorbable, la seva memòria; igualment, l'illa no fou aliena a mobilitzacions i protestes d'un moviment obrer més o menys organitzat, que prenien força a fàbriques, tallers, domicilis i caus d'esbarjo. No hi ha, doncs, res d'estrany en el procés socioeconòmic mallorquí dels darrers cent cinquanta anys. La visió idíl·lica que seduï els viatgers vuitcentistes no és més que un fràgil mirall que es trenca quan es confronta amb indicadors objectius com ara el nivell d'industrialització de Mallorca, la composició de la seva indústria, el nombre de treballadors que depenien del sector

secundari o les xifres de sortides de productes industrials pel port de Palma. L'Arxiduc, perspicaç i rigorós, que provenia d'un Imperi on el creixement industrial s'assolia fonamentalment a partir de la molturació de cereals i no de l'avenç de la indústria pesant, fou sensible a aquestes qüestions. Perquè el que hom pot comprovar que s'esdevenia a certes comarques de Gran Bretanya, Holanda, França o Itàlia, i que les aportacions més recents i innovadores estan desvetllant de manera convincent, també es produïa a Mallorca amb totes les matisacions que es vulguin.

El patrimoni industrial a l'illa es pot dividir en tres grans blocs: els arxius empresarials; els edificis i emplaçaments de centres fabrils; i les màquines, eines i enginys que la manufactura i la indústria empraven. La pèrdua de fons privats industrials ha resultat particularment important en el cas mallorquí, precisament per la visió superficial que s'ha tingut de l'evolució socioeconòmica de l'illa, de manera que materials sencers que recollien el naixement i l'avenç de firmes clau en el món manufacturer s'han perdut per sempre. En termes genèrics, la historiografia illenca i les interpretacions dels economistes no han manifestat un interès excessiu sobre temes manufacturers i/o industrials, ja que, en el seu conjunt, s'han orientat a generar un "producte" historicoeconòmic que descansa en l'obstinada presentació d'una comunitat permanentment rural, amb escassos canvis a la seva estructura. En definitiva, una societat que girava sempre amb els cicles del camp, sense protagonismes d'altres sectors. La frontera que marca la gran transformació és el turisme de masses, la qual cosa és certa i absolutament compartida. Però el que cal analitzar és com s'articulava de debò l'economia mallorquina abans d'aquell fenomen cabdal, car és evident que, segons investigacions recents, l'agricultura no era l'única protagonista dels quefers quotidians dels mallorquins. Dit amb d'altres paraules, es tracta de saber en què i com treballaven els homes i les dones de la més recent època preturística, de quina forma s'organitzava el seu mode de producció i quines característiques el definien. Avui sabem, gràcies a les investigacions fetes en el camp de la història econòmica, que a l'estructura comercial del port de Palma el component manufacturer no era menyspreable. El pes de les activitats industrials fou decisiu per al període que abasta des de la segona meitat del segle XIX fins a les primeres dècades del XX, de manera que de cada cent pessetes de mercaderies que s'embarcaven en el moll de Ciutat, entre quaranta i seixanta s'adscriuen a productes com ara manufactures de llana, teles de cotó, conserves vegetals i calçat. Les dades són contundents i alhora demostren que la industrialització mallorquina fou un fenomen clarament identificat que, de manera inexplicable, s'ha esvaït com a referent cultural important, la qual cosa permet entendre el silenci que sol acompanyar la destrucció sistemàtica del patrimoni industrial, fet que escassament comporta actuacions decidides per part d'individus i col·lectius.

Tot i així, les excepcions també s'han produït. El cas de la fàbrica d'electricitat d'Alaró en constitueix una mostra al respecte, ja que el seu parcial esbucament, el juny del 1993, provocà una dura resposta per part de l'Ajuntament de la vila i dels veïns de la zona on s'emplaça l'edifici. Tot plegat permeté la paràlisi de l'acció depredadora dels constructors. La necessitat de conservar l'esmentada indústria es pot incloure en aquells consells, gairebé de manual, que es recullen a la bibliografia més elemental sobre arqueologia industrial. Perquè la fàbrica d'Alaró representà el primer punt d'arribada de l'electricitat a Mallorca, de manera que s'introduïa a l'illa el vector energètic més important de la segona revolució industrial. La dada no és pas negligible. I és important conèixer que el complex fabril

comptava amb una màquina de vapor de 250 cavalls de força (malauradament perduda), construïda per la firma barcelonina La Maquinista Terrestre y Marítima, la més important d'Espanya aleshores; i que el volant d'aquest enginy feia set metres de diàmetre i donava 44 revolucions per minut, fent funcionar dues dinamos acoblades a corrent continu que imprimien una força de 750 revolucions per minut. Aquestes eren les necessàries per a gaudir de fluid elèctric. Però totes les dades que s'han exposat no comptaren per res, i una decisió final adoptà el camí de la destrucció d'aquest vestigi crucial per a la història industrial mallorquina. En aquest respecte, cal recordar que les principals ciutats del continent contemplen, en llurs eixos d'actuació urbanística, l'avinentsa de preservar els muts testimonis històrics, per molt elementals que siguin. I és important que es conegui que, a poblacions amb un passat manufacturer o industrial significatiu, totes les forces –ja polítiques, ja econòmiques, ja culturals– han consensuat que s'han de conservar i reutilitzar, en la mesura de les possibilitats, els edificis que, en èpoques precedents, representaren un signe clar del seu protagonisme en totes les perspectives. És així com es fomenta un diguem-ne reciclatge d'una infraestructura urbana que gaudeix d'un actiu crucial: aquests edificis són símbols evidents d'una evolució econòmica precisa, i al mateix temps emmarcaren lluites esperançades i desfetes paleses de moltes persones.

La utilització d'una forma o una altra d'energia esdevé, així mateix, un indicador clau per tal de copsar el patrimoni industrial que s'ha destruït en el decurs del temps. En aquest sentit, són importants alguns elements visibles –que l'arqueologia industrial permet determinar– emmarcats i, alhora, condicionats per unes bases de funcionament energètic les característiques de les quals l'historiador britànic Anthony Wrigley ha qualificat com d'economia orgànica. En aquest sentit, interessa tot just esbrinar alguns dels elements –atesa la seva importància teòrica explicativa– evocats per Wrigley. Segons aquest autor, l'economia orgànica es caracteritza perquè el gruix de l'energia emprat en la major part dels processos productius procedeix de fonts orgàniques: les forces humana i animal, ajudades per vent i aigua, constitueixen els motors primordials a l'agricultura, el transport i el comerç, la qual cosa provoca nivells de productivitat modestos. Així doncs, dependre de productes orgànics significa que pràcticament tota l'activitat econòmica es vincula a l'energia solar. La quantitat anual de creixement vegetal posa límits tant a la producció material com al pressupost energètic de qualsevol societat preindustrial. Per tant, aquestes formacions socials depenien, en definitiva de l'estat de les collites i, per extensió, la sort de tota l'economia orgànica. Aquesta es troba sotmesa a una realimentació negativa des del moment en què el seu procés de creixement implica transformacions que entrebanquen un desenvolupament posterior, per causa dels rendiments decreixents a la producció agrícola. No obstant això, l'especialització significa un factor crucial per tal de capgirar la situació: aleshores, la realimentació esdevé positiva, tot i que la pressió sobre la terra –des del moment en què augmenta la demanda d'inputs i de queviures– tendeix a desencadenar, inevitablement, realimentacions negatives.

Algunes de les recerques més recents en història industrial mallorquina –em referesc sobretot a les ja concluses sobre Esporles i Sóller, obra d'Aina Serrano i Joana Maria Escartín, respectivament– han il·lustrat exemples que, si més no parcialment, poden encaixar en les argumentacions presentades per Wrigley. A Esporles, la presència de l'aigua condiciona l'establiment d'una determinada maquinària: els molins representen un exponent clar en aquest respecte i patentitzen la rellevància de l'aigua com a input energètic. Aquesta tendència

es perllongarà amb el naixement de les fàbriques del vuit-cents, amb l'adquisició de motors hidràulics que s'aplicaran a la indústria tèxtil, tot i que el carbó reforçarà pas a pas el seu paper predominant. El cas de Sóller sembla diferent: tot i l'abundància de corrents aquífers, l'aigua es constitueix ací com a matèria primera i no pas com a propulsor energètic. Els fabricants tèxtils utilitzen, essencialment, el carbó i l'electricitat com a primordials fluxos mobilitzadors d'estris i màquines. Encara no existeixen aportacions del tot convincents que ajudin a explicar l'esmentada situació; tanmateix, no es coneixen a Sóller aplicacions directes de les turbines als processos industrials, tot i les excepcions de les instal·lades a sa Costera amb la finalitat llampant de contribuir a la producció d'electricitat. Ara bé, a tall d'hipòtesi cal apuntar que la presència d'un port propi, molt proper i ben comunicat amb els diferents centres fabrils, permetria constatar l'orientació més evident envers recursos minerals, provinents de mercats exteriors. De fet, les entrades de carbons per la duana de Sóller són ja clarament perceptibles a partir de les acaballes del segle XIX, en una conjuntura que coincideix amb els fenòmens de concentració del capital industrial local i la consegüent formació de les principals fàbriques, de manera que es conforma un dels focus determinants de la indústria cotonera mallorquina. Així doncs, hom identifica una zona recolzada energèticament sobre components minerals, és a dir, amb característiques pròpies de les economies inorgàniques, encara que resulti paradoxal que es tracti a ensembles d'una comarca força rica en aigua. El patrimoni perdut en ambdós casos és enorme; però el que encara es pot conservar és també capital.

Un punt de vista similar es pot adoptar per al cas del Pla de Mallorca, zona cerealícola per excel·lència, on les transformacions econòmiques s'han vist esperonades pels canvis lògics en els vectors energètics aplicats, de manera que la comarca ha passat també de dependre d'una economia estrictament orgànica a una altra on el component inorgànic ha estat cada cop més poderós. En el Pla, la presència de molins de vent fou un fenomen important des de les acaballes del set-cents, quan Algaida, Montuïri, Petra, Porreres, Sant Joan, Sencelles i Sineu sumaven 111 molins, el 33% del total de Mallorca. Aquest vessant energètic sembla prou clar en la zona que descrivim. Fins i tot als anys trenta del segle XX, les poblacions de la comarca comptaven amb poques centrals elèctriques o de gas: ni Sineu ni Sencelles en tenien cap, tot i que la major part de la resta de municipis en gaudien d'una. El cas de Sineu pot resultar curiós si atenem que a final dels anys 1950 disposava de dues mines de lignit, malauradament perdudes (anomenades Dos Hermanos i Virgen del Carmen), que produïen 1.138 i 783 tones de carbó.

Recorregut telegràfic per la indústria balear

• **Mallorca, amb indústria.** Convé, a partir d'ara, donar una visió, tot i que epidèrmica, sobre l'evolució industrial de Mallorca, ja prou coneguda arran de les investigacions del Grup d'Estudis d'Història Econòmica:

- *L'era de la manufactura, amb les característiques següents:*

- a) Les explicacions més agraristes sobre l'economia mallorquina destacaven la inexistència o la irrellevància de les activitats secundàries;
- b) No obstant això, les recerques dutes a terme en els darrers anys han palesat que les feines transformadores foren més presents del que hom suposava;
- c) A final del segle XVIII, els sectors tèxtil, el de les destil·lacions i el metal·lúrgic articulaven el gruix d'unes activitats caracteritzades per les seves relacions amb el món agrícola;
- d) La vertebració menestral obeeix a l'estratègia gremial, però també -i de manera prou

- significativa- a la del capital mercantil més modest, protagonitzada per marxandos i xuetes que es dediquen a organitzar en xarxes productives la feina d'homes, dones nins;
- e) Estam davant processos productius que recorden algunes de les característiques dels sistemes protoindustrials;
 - f) Aquestes activitats abasten gèneres que es vinculen al propi mercat, com ara filatures, eines de ferro, envasaments per als licors, teixits, graneres; i d'altres més orientades a demandes externes, en particular teles de baixa qualitat -anascots, estamenyes, teixits de lli i cànem, flassades, barrets de llana- i d'altres adreçades a franges de mercat de major poder adquisitiu, amb barreges de lli i cotó;
 - g) Les produccions pròpies de lli i les creixents importacions de lli i cotó en el decurs del segle XVIII avalen aquesta trajectòria. Per altra banda, les investigacions que s'han apropiat a realitats sectorials d'abast nacional i han aconseguit desagregar per regions les variables sistematitzades han il·luminat la rellevància mallorquina en àrees concretes de la manufactura.

- *La fase industrial.* Des d'una perspectiva general, els sectors industrials de Mallorca distingeixen dos nivells d'aproximació ineludibles:

1) El tradicional, majoritari fins als anys 1910-1920, enquadrat més aviat en la nomenclatura d'Arts i Oficis, que agrupa el gruix dels operaris de la manufactura, en el qual l'empresari comptava amb la versatilitat del treballador insular: el mateix jornalero que es troba immers estacionalment en tasques agrícoles es pot trobar poques setmanes o mesos després tancat entre les parets d'una fàbrica —o també en el seu domicili— treballant amb un teler o amb les eines pròpies del sabater. Per consegüent, els treballadors industrials de "jornada completa" són l'excepció en aquest panorama. S'ha de dir que això provoca un enorme desconeixement sobre la situació real dels sectors afectats per aquest tipus d'organització laboral, des del moment en què l'ocultació esdevindrà la principal estratègia impulsada pels industrials. A això, s'hi ha d'afegir un altre aspecte: el paper fonamental de les dones en determinades activitats en les quals domina de forma clara el sistema domèstic, treball femení generalment silenciats en les estadístiques oficials. Casos eloqüents al respecte, referents a començaments del segle XX (al voltant del 1900-1910), són els brodats (amb demandes estables a Europa i Amèrica del Sud), les bosses de plata (sol·licitades a Alemanya, Bèlgica, França, Anglaterra i el continent americà) o el calçat (els mercats prioritaris del qual eren Alemanya, Cuba, Espanya, França i el Marroc). Aquest important segment manufacturer constata un condicionant energètic extensible al conjunt de l'estructura econòmica insular: la seva escassa mecanització i "vaporització" fa que no s'utilitzin, o que es faci poc, els vectors clàssics de la revolució industrial.

2) Un altre nivell més modern, que inclou processos mecànics i més concentrats. Aquesta part es refereix igualment als mateixos sectors que, paral·lelament, utilitzen amb intensitat la mà d'obra en lloc de mecanitzar la producció. És factible pensar que, si bé la màquina de vapor no era desconeguda a Mallorca durant la segona meitat del segle XIX, alhora que tampoc no ho són els motors de combustió a començaments del XX, el pes d'aquesta organització productiva —que suposava apostes distintes en el camp energètic— no fou rellevant fins a les primeres dècades del nou-cents, sense que se'n puguin fixar coordenades cronològiques estrictes. Les xifres referents a producció de lignit a les Balears i les corresponents a entrades de carbó mineral pel port de Palma auguren que els elements

propis d'una economia inorgànica, amb bases clarament minerals, podien dibuixar-se amb certa transparència al voltant dels anys 1920 i no abans, coincidint a més amb l'existència de fàbriques de dimensions respectables.

Des d'una òptica més precisa, cal afegir:

- a) La ferma connexió entre el món rural i l'emergència de la indústria;
- b) El taller constitueix la base industrial balear: la vertebració manufacturera s'articula al voltant d'unitats productives que van d'entre 5 a 30 treballadors;
- c) La visió constant dels mercats per part dels empresaris industrials. Hom palesa una àgil articulació de xarxes econòmiques que connecten Balears amb els principals circuits de les demandes externes;
- d) La capacitat adaptativa i la flexibilitat de la força de treball, element crucial de l'entramat manufacturer illenc;
- e) La importància del treball femení, particularment detectable en aquells sectors que hom poden considerar com a líders de la industrialització balear, de manera que la participació femenina en el procés de creixement és singularment elevada en el cas de les Illes;
- f) Ens trobam davant una estructura de petites i mitjanes empreses, de forma que la gran fàbrica, també ben present al panorama industrial insular, no en constitueix, emperò, la seva icona referencial;
- g) Intensificació del factor treball, afavorit per una evolució dels preus força estable i uns corol·laris salarials igualment regulars. Hom suggereix que ens trobam davant una pauta de creixement que recorda de manera important els plantejaments ricardians;
- h) Els sectors protagonistes són el tèxtil, l'agroalimentari i el calçat.
- i) Rellevància cabdal de les conjuntures (1897-1900; 1914-1918; 1936-1939), aprofitades de manera desigual per les diferents illes.

- *La indústria en la fase de la economia terciària.* Entre el 1940 i el 1960, la indústria mallorquina distingeix tres grups de subsectors, amb obertures de nous establiments industrials relacionats de manera particular amb l'inici del turisme. Un primer elenc que creix de manera important és el que formen les empreses que abasten directament l'activitat constructora, amb béns semielaborats. És el cas de fusteries, reparacions mecàniques, ferreries, fabricació de teules i maons i serradores. El segon grup es vincula sobretot amb la demanda de béns finals i serveis, com ara les indústries relacionades amb l'alimentació, els tallers de reparacions elèctriques, els de reparacions òptiques o les sales de cinematografia. Finalment, un tercer bloc, que només augmenta lleugerament, inclou les obertures en l'activitat més tradicional, com les que es registren en les indústries del cuir, de la química o del tèxtil. Les ampliacions de capital es produeixen a les branques industrials en alça (reparacions mecàniques i ferreries), però també a les històriques, com les de bijuteria, teixits, fabricació de gel i de cambres conservadores o escloveladores d'ametlles. Ara bé, molts dels nous establiments que floreixen aquests anys acabaran manifestant la seva debilitat quan, una vegada enriquits en l'etapa del boom turístic, es comencin a manifestar els símptomes de la crisi, generada per les oportunitats més grans que ofereix el sector dels serveis emergent. No obstant això, hom no pot pensar que el tancament d'indústries constituirà un fet exclusiu de la recessió dels anys 1970 i que només impactarà sobre les activitats més tradicionals. Quan s'aixeca la base turística, es concreten baixes d'empreses tant a les indústries clàssiques (de calçat i tèxtils, sobretot) com en les aparegudes arran de la nova demanda (construcció, alimentació, ferreries, reparacions).

Això demostra que el procés de consolidació de l'estructura productiva en portava implícit un altre de selecció d'empreses a diferents branques de la producció, que afectava tant les activitats tradicionals, que s'han d'adaptar al nou mercat, com les que tot just havien sorgit, estimulades per aquest.

Consegüentment, en el moment de la irrupció del turisme de masses, l'economia balear no s'enfrontava a una situació crítica a nivell intern. Les Illes es trobaven, ja a mitjan dècada dels cinquanta, per sobre de la mitjana espanyola en renda per càpita (poc més d'un 20%) i el 1959 s'ubicaven, en pessetes corrents, al 76% del PIB per habitant de l'Europa dels quinze. Amb relació a aquesta darrera magnitud, mesurada en valors constants de 1998, les Balears disposaven l'any 1959 d'unes 881.000 pessetes per persona, mentre que la mitjana nacional gaudia de poc més de 678.000 i la comunitària se situava en 1.162.000 pessetes. La comparació de les Balears amb les economies regionals més desenvolupades assevera l'avantatge illenc sobre el llevant valencià i el lògic retard amb els contrastos català, madrileny i basc, encara que les distàncies no són abismals. Espanya assolirà la renda per càpita de les Balears corresponent a 1955 l'any 1961, fet que proporciona una noció que l'estructura econòmica illenca no presentava, en els albors turístics, retards insalvables que induïssin la clara orientació terciària que s'inaugura la dècada de 1960. Així doncs, no és prudent argumentar la pobresa prèvia com a únic element que aguditzà l'aposta pel turisme a les Illes, atès que les Balears ocupaven, a mitjan dècada de 1950, el primer furgó de les regions espanyoles, al costat de Madrid, Catalunya i el País Basc. Són uns altres els factors que s'han de posar en consideració. En aquest sentit, pren més força la gènesi d'un model econòmic en el qual la polivalència dels agents socials -una característica que és històrica- es converteix en el principal actiu.

El creixement econòmic de les Balears des de 1955 fins a final de segle XX és constant, com testimonien les xifres del VAB. Entre el 1955 i el 1996, la taxa del VAB s'ha incrementat un 5,09, més d'un punt per sobre de la mitjana espanyola, xifrada en el 3,97. Aquest és l'índex regional més alt de totes les comunitats en quaranta anys i manté una relació directa amb la conjuntura de l'economia internacional, els avatars de la qual sacsejaren l'estructura econòmica insular en dos moments particularment durs: la crisi energètica dels setanta i el bienni 1991-1993. Però això ha afectat de manera parcial el tràfec de visitants a l'arxipèlag, que s'ha mantingut en una projecció creixent clara. En aquest aspecte, les xifres són espectaculars: de devers 98.000 turistes arribats a les Balears el 1950, s'accedeix al turista un milió el 1965, dos milions el 1969, tres milions el 1971, cinc milions el 1982 i deu milions el 1998. Els períodes crítics se superen, doncs, amb certa prestesa. L'impacte que aquest volum de visitants provoca sobre l'estructura socioeconòmica insular és radicalment transformador. Som davant el vertader gir copernicà de l'economia de les Balears des del segle XVI, que es tradueix en un lideratge empresarial en el sector turístic que, a més, produeix know how exportable a altres zones similars menys madures (illes Canàries, Cuba, República Dominicana i la Xina, especialment). El colofó és imponent: els ingressos que representa l'activitat turística a les Balears han passat de gairebé 439.000 milions de pessetes el 1990 a poc més d'un bilí el 1998, amb una taxa de creixement del 14,73% en relació amb 1997. És en aquest potent context de terciarització on perd força i entitat el món industrial balear. No obstant això, el sector del calçat es revela com el que palesa, de manera més nítida, una conducta de permanència econòmica més intensa. Un factor que es veurà en l'apartat 4 i que, endemés, afecta de manera consemblant l'illa de Menorca, una via de creixement d'equilibri intersectorial que es recorda tot seguit.

Menorca, illa industrial de la Mediterrània

Des de fa més de vint anys, un grup divers de científics socials, que analitzen l'evolució menorquina en els seus diferents vessants, s'obstinen a cercar en el segle XVIII les causes i els motius essencials de l'arrencada industrial illenca del vuit-cents. No obstant això, altres historiadors de la balear menor han manifestat, tant de forma explícita com per deducció del que presenten a les seves investigacions, les seves clares reserves pel que fa a aquesta perspectiva excessivament benèvola sobre l'impacte econòmic dels anglesos. Andreu Murillo ha subratllat que foren les guerres napoleòniques la principal conjuntura d'acumulació de capital a Menorca, de manera que descarta la influència britànica com a eix referencial. Pel seu cantó, José Luis Terrón ha indicat que les persones amb cabals de Maó invertiren en el comerç, però ho feren conjunturalment i amb la finalitat d'adquirir terres amb els beneficis obtinguts i refermar així un poder social, de forma que –i aquesta seria la meua deducció– no es poden detectar canvis substancials imbuïts per la presència anglesa. Segons Terrón, els trets econòmics de Menorca, entre 1740 i 1781, se sintetitzarien en un món agrícola incapaç de produir els queviures necessaris per a la població, atesa la baixa productivitat agrària fruit de la manca d'avenç tècnic i de la deficient qualitat de la terra, mentre la manufactura es limitava a la producció de béns de consum –sobretot tèxtil– i el sector exterior es caracteritzaria per un desequilibri estructural de la balança comercial com a conseqüència de la poca producció industrial i del dèficit agrícola, la qual cosa obligaria a incrementar les importacions. Els economistes Guillem López Casasnovas i Joan Rosselló Villalonga, en un excel·lent estat de la qüestió sobre l'economia menorquina del segle XX, han emfasitzat un factor de continuïtat en el procés de creixement econòmic illenc, relacionat amb una capacitat dels agents econòmics per “aprendre a fer” –com diuen els autors–, circumstància que és acumulativa, que s'adapta a les condicions dels mercats i que no sempre té a veure amb les tradicionals i reconegudes formacions de capitals físics. Es tracta d'un coneixement intangible que permeabilitza les activitats intersectorials i que produeix encadenaments de tota mena entre processos presents i passats. Una argumentació que compartesc i que recorda les tesis de l'economista Albert O. Hirschmann –un autor encara poc conegut a les facultats d'Economia–, que s'han vist avalades arran de l'anàlisi mallorquí i amb la recent publicació de la tesi doctoral de Miquel Àngel Casasnovas.

Hirschmann, en la seva obra cabdal (*The strategy of economic development*, un vell llibre publicat els anys 1960, però d'una vigència absoluta, que ja he invocat a planes precedents), argumenta que el desenvolupament tenia més a veure amb mobilitzar i saber aprofitar bé els recursos que ja tenia un país, que a “generar-los” de bell nou. Cal dir que la mitologia del creixement ha posat un èmfasi molt rellevant en la dotació de recursos i en els vectors tecnològics com un gran feix configurador de l'envol econòmic modern. La riquesa d'altres situacions, d'altres processos en què l'absència dels condicionants “clàssics” –inputs energètics, tecnologia nova, governs emprenedors– era ben palesa, s'ha vist arraconada per la visió industrialista i unívoca del creixement econòmic. Però, segons Hirschmann, el desenvolupament –heus ací una diferència conceptual important– està relacionat amb condicions socials, institucionals i culturals de “context”, que agiliten aquest procés de treure partit a les pròpies capacitats. Sovint es tracta de factors afavoridors força difusos i “immaterials”. I, alhora, tot desenvolupament autèntic és intrínsecament desequilibrat i desequilibrador d'una situació donada i, per tant, en certa mesura, únic, irrepetible i difícil de predir: una gran ombra explicativa, doncs, sobre l'optimisme que impregna els grans models matemàtics de creixement. I, alhora, Hirschmann dedica arguments clau a analitzar

aquests factors desequilibradors que poden arribar a truncar o “estrangular” un procés incipient (com ara un excessiu creixement de la població), però que, en altres circumstàncies, podien servir com a desafiament que genera noves respostes. En el cas de Balears, les lliçons d’aquest vell i savi professor són molt profitoses, i albiren un nou paradigma: molt sovint, ens hem embolicat en una polèmica sobre la industrialització o no industrialització abans del turisme quan, atenent els materials ja disponibles d’història econòmica per a Mallorca i Menorca, tot convida a reflexions més rodones i incontrovertibles amb una conclusió, al meu parer, ferma i convincent: a Balears ens trobam amb la gènesi històrica d’un model de desenvolupament propi i original, dins el qual hi hagué una resposta manufacturera o, si es vol, una “revolució industriosa”, segons el concepte renovador i polèmic apuntat per Jan de Vries. La rúbrica d’una pauta de desenvolupament com aquesta no és la composició intersectorial de la resposta, sinó la capacitat de treure partit als nexes comercials amb l’exterior per generar oportunitats. Aquest i no altre és el bessó del model de creixement balear que, si es mesura en termes convencionals de renda per càpita, col·loca les nostres illes sempre entre les cinc primeres de les comunitats autònomes d’Espanya, entre 1910 i 2004. Gairebé un segle de lideratge, només copsat quan sembla emergir, volcànicament, el turisme de masses. Però amb fonaments sòlids, decisius i fins ara poc coneguts, que justifiquen tal erupció. I potser la seva originalitat fou saber convertir la insularitat en una sèrie de processos creatius i innovadors, inèdits a d’altres economies insulars de la Mediterrània Occidental, sorgits des de baix molt més que des de dalt, que s’acaraven a les conjuntures positives i negatives de cada moment (que també hi van ser, i no sempre serien fàcils: les privacions i estretors i les diàspores migratòries en són bona mostra).

Però tornem a Menorca. La visió dels autors que identifiquen el XVIII com a punt de partida del desenvolupament econòmic contemporani, persegueix un objectiu ben lloable: escorcollar en el passat i detectar aquells elements que possibilitin explicar les raons de la industrialització de l’illa. Estam davant d’un espai geogràfic reduït i divers, amb concentració d’una important ramaderia amb producció canalitzada cap el mercat que, alhora, ha significat històricament una de les bases rurals de la indústria agroalimentària. Al seu torn, sectors industrials articulats al voltant de la gran fàbrica, com el tèxtil i el metal·lúrgic, coexistien amb d’altres d’un palès dinamisme, com el calçat i el bijuter, estructurats entorn a tallers de dimensions més modestes. Tot plegat configurava un solvent engranatge manufacturer al costat d’una agricultura connectada amb el sector secundari. Aquest equilibri menorquí, que reconeixem sobretot amb dades econòmiques que impliquen èpoques relativament recents, és el que s’ha qualificat com a model de desenvolupament. Endemés, la via menorquina definia un procés menys lesiu per a l’entorn mediambiental que el que s’estava forjant a Mallorca, on el sector terciari actuava com un nou Prometeu i donava entrada a la “balearització”, qualificatiu que no és, precisament, gaire afalagador. És a dir, coneixem els resultats finals, fins al moment; del que es tractava era de trobar els orígens i fer-los encaixar amb l’evolució posterior.

En aquest respecte, i amb un enfocament centrat en les activitats industrials, el comerç i la producció mantenen influències recíproques força positives, sobretot en el capítol manufacturer i, en concret, en el tèxtil modern de cotó i en el calçat fins a les acaballes del segle XIX, per iniciar-se un procés de major diversificació econòmica a partir dels primers anys del segle XX. Les xifres són clares si, com deia, hom adopta el tràfic comercial com un

indicador precís del que està succeint a l'àmbit de la producció. Així, Mallorca i Menorca ostenten percentatges rellevants en productes manufacturats exportats (85% per a Maó, 78% per a Ciutadella i 55% per a tots els ports de Mallorca, segons dades que abasten el llarg període 1860-1936), de manera que ens trobaríem davant sengles espais caracteritzats per un tret comú: la indústria té un protagonisme cabdal en l'estructura econòmica, tot i que es tracti d'activitats poc intensives en tecnologia, que utilitzen una gran quantitat de força de treball –atenent els baixos salaris– i que tenen els mercats externs com a grans referents estratègics. Altres conclusions es poden extreure:

- La importància de les entrades de matèries primeres a Menorca, amb relació a Mallorca;
- El menor pes relatiu de les compres d'aliments a la balear menor;
- L'escassa exportació d'aliments de Menorca en contrast amb Mallorca;
- El domini aclaparador de la producció industrial menorquina, adreçada als mercats externs, tot i no ser menyspreable la dada assolida per Mallorca, com s'ha dit.

La conclusió és clara, i valdria la pena que s'adoptàs en ferm per part dels que es dediquen a escriure i a opinar –que de tot hi ha– sobre el passat econòmic balear, amb la demanda severa que llegeixin més el que s'està investigant en història econòmica de Balears i es moguin menys amb determinats i preventius estereotips: les magnituds del comerç assenyalen que a l'univers mediterrani podem parlar de realitats industrials insulars, que es localitzen a les Illes Balears. I si, com deia l'enyorat mestre Ernest Lluch, hom pot qualificar una illa amb un caràcter d'industrial per excel·lència, el nom concret no admet rèpliques: és Menorca.

En efecte, un sector agropecuari amb perfils netament mercantils, la permanència del calçat com a mascaró de proa de la indústria menorquina i l'avenç de la bijuteria representarien tres mostres prou sòlides a partir de les quals cal escorcollar amb profunditat en l'esfera més microeconòmica. En suma, s'estan produint gèneres industrials per tal de col·locar-los a l'exterior, de manera que la tendència de dècades anteriors s'inverteix: si abans, durant l'època dels anglesos, les manufactures es drenaven vers el propi mercat (amb poc despatx extraregional), ara són les demandes externes els reclams essencials del secundari menorquí. Les diferents actuacions empresarials foren cabdals en tota aquesta evolució. La virtualitat de la via menorquina no residiria, doncs, en les inspiracions d'una potència forana, capçalera de la revolució industrial, que esquitxaria els seus súbdits illencs de les benaventurances del capitalisme. Ben al contrari, després d'anys de decadència (possiblement, el període 1830-1840/50), foren els plantejaments, les decisions i el treball quotidià de persones concretes, amb noms i cognoms, els qui contribuïren a l'enlairament de l'economia menorquina, fins al punt de dotar-la de comportaments diferenciats amb relació a d'altres indrets de l'Estat. Com deia, estudis sobre les empreses i els empresaris que encetaren aquesta dinàmica revelarien l'abast de tot el procés. Sens dubte, aquest és un dels reptes més suggestius per a la història econòmica no només de Menorca, sinó de Balears. Així doncs, l'observació única dels fluxos comercials, sense considerar quines són i com s'estaven produint les mercaderies que s'estibaven als vaixells solcats als ports insulars, proporcionarà una visió sempre útil, però també esbiaixada. Només enllaçant producció i distribució és possible copsar, en tota la seva magnitud, l'abast d'un canvi econòmic important com el que suposa la via menorquina de creixement. Això és el que es tracta de fer amb el sector industrial balear resistencial per excel·lència: el calçat.

De la Història Econòmica a l'Economia Aplicada: el calçat, resistencial, exponent d'una indústria que és històrica

El calçat a Balears es caracteritza per uns factors determinants que conformen i delimiten una estructura industrial flexible. En primer lloc, la seva vinculació a mercats exteriors, on la nova divisió internacional del treball incrementa la competitivitat des de zones amb més baixos nivells de desenvolupament. En segon terme, la producció és canviant i estacional i es vincula a factors de moda i de diversificació en el producte. I, en tercer lloc, es certifica la dimensió mitjana de les unitats productives i la seva concentració espacial a localitats amb un alt nivell d'especialització. El calçat ha hagut de fer front a diferents crisis en què es barregen distints aspectes, de manera que es destaca l'augment en els costos de producció, la competència exterior, la reducció de mercats, una xarxa comercial deficient o l'economia submergida, per esmentar tal vegada els més significatius. La conjunció d'aquests elements, juntament als ràpids beneficis generats pel turisme, ha provocat un gradual procés de desindustrialització que ha estat particularment important entre 1981 i 1995, tot i que neix al començament dels anys 1960.

Ara bé, la crisi industrial s'ha d'emmarcar en el debat, molt més ample, sobre el model de desenvolupament econòmic futur de Balears. En aquest punt, hom pensa que el mercat ofereix encara possibilitats a aquells sectors industrials històrics, com ara el calçat, sempre que la política econòmica aplicada sigui suficientment flexible en la seva tàctica diària (atesa la pròpia naturalesa del sector) i alhora sòlida i rigorosa en la seva estratègia a mitjà i llarg termini. En aquest sentit, mantenir i fomentar el calçat és fonamental. I ho és per tres raons bàsiques. Primera: per un passat històric que converteix el sector en una important parcel·la d'especialització laboral i de formació de capital humà, un *know how* que integra la pròpia força laboral i l'especialitza. Segona: perquè existeix una demanda tangible que sol·licita el producte final, de manera que la viabilitat sembla clara sempre que les mesures que s'adoptin facilitin el funcionament del sector i la distribució de les mercaderies. I tercera: perquè el calçat balear constitueix un subsector industrial amb nivell experiencial important, capacitat de readaptació en períodes de crisis i uns mercats als quals concórrer, de manera que s'erigeix en un important factor de diversificació en el marc d'una economia fortament terciaritzada. Tot i partint que les solucions màgiques al problema no les pot proporcionar de forma mecànica l'economia aplicada, crec que és interessant, si més no, plantejar algunes possibles vies de discussió i/o d'actuació. Aquests punts de reflexió s'ordenen en tres eixos fonamentals: la descentralització de la producció, la col·laboració entre els agents econòmics i socials, i la dimensió comercial. El gran teló de fons és la important presència exterior, que és històrica, del calçat balear.

- *La crisi industrial i descentralització de la producció.* La descentralització productiva suposa un procés que sol figurar com una clara estratègia organitzativa per part de les empreses des del moment en què els costos de mà d'obra representen un percentatge elevat del conjunt del valor-producte generat. Això apunta vers una major tendència a assolir formes d'organització del treball i de la producció que signifiquin, justament, una reducció important dels costos salarials. Aquesta descentralització és menys complexa en aquelles produccions en les quals la concentració no genera necessàriament economies d'escala i, per tant, la disminució dels costos mitjans unitaris. El sector del calçat manifesta un cicle productiu fluctuant, discontinu i poc integrat, la qual cosa significa la possibilitat de fragmentar fases d'un procés de producció definit per una estructura molt conjuntural.

La descentralització hauria de preveure la formació d'unitats competitives, especialitzades i amb alt nivell de qualitat, unificades per un nexa comú amb consorcis matrius i amb una fluida circulació de la informació interempresarial. Les firmes matrius s'haurien d'encarregar d'incentivar processos de muntatge desagregats, fortament especialitzats, a l'hora de canalitzar inversions en tecnologies que facilitin les estructures productives. En aquesta evolució esdevé essencial la integració de les indústries auxiliars, amb l'objectiu clar d'evitar importacions d'inputs (com ara tacons i soles), que s'haurien d'enllestir a les comarques manufactureres. La innovació tecnològica, que sempre s'adscriu a fenòmens de concentració empresarial, no es troba en contradicció amb estratègies descentralitzadores, tal com ho manifesten exemples concrets a d'altres indrets europeus. De fet, els canvis assolits en el procés de producció, derivats d'aquesta innovació, poden possibilitar el pas d'un sistema fabril integrat a formes de treball domiciliari i d'altres igualment descentrades, sempre que això no impliqui precarització en els llocs de treball.

El cas de la ciutat italiana de Prato, prop de Florència –històricament important en la producció de teixits–, serveix, al meu entendre, com un model que es podria pensar per al cas de les comarques sabateres balears. Entre 1966 i 1976, el treball tèxtil disminuï a l'Europa Occidental, en concret un 25% a França i Alemanya Occidental i més d'un 35% a Gran Bretanya. Però en el districte tèxtil de Prato es mantingué estable, amb increments significatius de les exportacions (al voltant del 75% de la producció al començament de la dècada de 1980). Aquest èxit se sustenta en dos elements clau: la substitució dels teixits ordinaris per teixits elegants i la reorganització de la producció, consistent en el relleu de les grans fàbriques per tallers basats en una tecnologia complexa i especialitzats en diverses fases de producció. A final del segle XIX, Prato era un important centre de producció de teles de llana. Les fàbriques agrupaven sota el mateix edifici la filatura, el teixit i l'acabat. La indústria competia perfectament amb els econòmics teixits de llana britànics en el mercat internacional i amb els estams de Piemonte en el mercat nacional. Aquesta manufactura s'expandia a partir d'aquest model al llarg de la dècada de 1930 gràcies, sobretot, als baixos salaris. El paral·lelisme amb el calçat mallorquí és evident. La seva reorientació s'inicià els anys 1950, quan els tèxtils de Prato són vulnerables a la competència dels productors de teixits de llana de menor cost de Japó i de l'est d'Europa. La resposta dels industrials fou contundent: els teixits de fantasia –tessuti fantasia–, teles amb fils reconstituïts de diferents colors, combinats amb la imaginació del dissenyador i els capricis de la moda. L'addició de fibres artificials permeté la fabricació d'aquest producte en telers més ràpids i complexos, la qual cosa augmentà la seva resistència i permeté a la indústria explotar una nova i barata matèria primera.

En síntesi, la innovació tecnològica, la constant reordenació de les subcontractacions i la recerca de nous productes es convertiren en els elements vertebradors d'una economia regional molt elàstica. La vitalitat d'aquesta indústria flexible és inqüestionable. I, de fet, els bancs locals, els sindicats i les associacions d'artistes i industrials col·laboren en aquest projecte. Es començaren a dissenyar tecnologies informàtiques per tal d'incrementar la flexibilitat dels vincles entre les empreses, així com l'eficiència a la unitat de producció. El plantejament no pot ser més lúcida i imaginatiu: adaptar la tecnologia a la vocació de la regió com a especialista col·lectiu, en lloc d'acoblar les estructures regionals a la tecnologia utilitzada per les empreses avançades que produïen en sèrie. Aquest model contempla, doncs, un plantejament seriós i eficaç pel que fa a temes clau com el foment del disseny a

la producció industrial, la col·laboració de les institucions econòmiques locals i el suport constant de les administracions públiques. No obstant això, l'àmbit privat és el que regeix, de manera essencial, l'estratègia manufacturera.

- *La implicació institucional.* Per al calçat balear, la creació de línies clares de cooperació entre els diferents agents econòmics esdevé cabdal en tot el procés. Per una banda, als empresaris els suposa un cost enorme el pagament dels salaris durant els períodes de suspensió temporal de les activitats productives, així com el lliurament de les quotes a la Seguretat Social en dites etapes. Davant d'això, la solució que es presenta és de difícil aplicació i se centra, com a alternativa ideal, en la introducció de reformes bàsiques en codis jurídics ja existents (com ara la Llei de prestacions per a atur i la Llei general de la Seguretat Social), que garanteixin l'exoneració a les empreses del pagament d'aquelles quotes en èpoques d'inactivitat. Per un altre cantó, la constitució d'una indústria descentralitzada de qualitat ha de comportar una estabilitat laboral i la formació constant de les empreses. És ben conegut que la producció de calçat s'efectua de manera discontinua, en base a encàrrecs que regulen les dues temporades del sector durant l'any (primavera-estiu; tardor-hivern), i les comandes es lliuren en terminis prèviament fixats. Aquest sistema provoca paralitzacions a les fàbriques durant algunes setmanes i, com a conseqüència, elevats costos socials. Són, en definitiva, temps morts a la producció, que apareixen registrats com "atur tecnològic" als comptes d'explotació de les empreses. Una solució al respecte és l'ampliació de mercats en un sentit: diversificar l'oferta amb productes de "segona marca", més econòmics, que permetin superar les fases actuals de buit productiu. Tal estratègia compta amb experiències positives i, de fet, s'ha seguit per part d'algunes firmes emblemàtiques, si bé no és extensible a la major part del sector. Per tant, la flexibilització en l'organització dels processos productius no hauria de comportar una major precarització del mercat de treball del calçat. De fet, la inseguretat laboral, amb contractes eventuals, contribueix a impedir una formació adient dels treballadors, quan comproven les escasses perspectives de futur en la seva relació amb l'empresa. Aquest és un dels aspectes més importants de la qüestió, atès que suposa consensuar, entre els diferents agents econòmics, les formes contractuals que cal incentivar en el marc d'un sector que ja s'ha plantejat aquesta flexibilitat coordinada: descentralització que, alhora, suposi una articulació i control majors entre les parts disgregades. Les dificultats s'incrementen quan sabem que la indústria submergida és determinant en la producció de calçat. Qualsevol política impulsada per l'Administració pública difícilment pot plantejar-se l'eliminació o regulació del treball domiciliari sense reformular i articular les condicions de funcionament d'aquests sectors en la seva globalitat. En aquest sentit, els factors abans subratllats (estabilitat i formació) són de gran utilitat –sobretot en certes fases de capacitació manual i/o tècnica–, com a garantia de la gènesi de capital humà. I cal recordar que, històricament, en èpoques de crisi només pogueren finançar les seves posicions aquelles firmes que reaccionaren a temps, amb la incorporació de tecnologia, reorganització del procés productiu, millora a les vies de comercialització i creació de mercaderies de qualitat a partir de nivells experiencials bàsics, en absolut improvisats.

L'exemple italià també pot servir com a mirall. Una de les característiques del districte industrial italià és l'equilibri entre conflicte i participació al procés productiu. En aquest respecte, la col·laboració entre empresaris i treballadors és clara, en el sentit que el treballador està disponible en funció de l'actitud de l'empresari. Dit amb altres paraules: la

participació obrera es troba subordinada a la sobrietat empresarial. Aquests equilibris tenen poc a veure amb el mercat: es tracta, essencialment, d'equilibris molt fràgils. En efecte, tard o prest les condicions internes o externes del districte industrial vénen a marcar transformacions més radicals. En aquesta transició, el districte pot sucumbir. I, en dit context, els elements a tenir en compte són, especialment, dos. En primer lloc, la prevalença d'una indústria principal i la existència d'una "atmosfera industrial" –en paraules d'Alfred Marshall– amb un caràcter monocultural, la qual cosa es transmuta en un factor de forta sinergia. En segon terme, la centralització empresarial en unes direccions concretes, com ara la creació d'un centre de serveis o el paper de lideratge d'una firma d'avantguarda. En ambdós casos, s'arrossegueuen les potencialitats de la resta dels consorcis que operen en la zona. La idea recorda poderosament la tesi de l'squadra de Giacomo Beccatini: la formació de petites empreses molt especialitzades en un procés productiu desagregat en diferents fases i subfases, a partir d'una microorganització molt acurada. La coordinació seria executada per una empresa puntera que acabaria connectant els mercats locals –als quals es troben vinculades les petites unitats de producció– amb les demandes externes. En tot aquest procés, la col·laboració entre els agents econòmics esdevé decisiva. Així doncs, tampoc no hem de perdre de vista aquests aspectes.

- *L'expansió comercial del sector.* L'avenç del calçat a Balears s'explica per un element fonamental: es tracta d'un sector exportador. Aquestes són les seves arrels més pregones i la seva evolució productiva ve determinada pel perfil de les vendes exteriors (vegeu el gràfic que acompanya els apèndixs). Si hom reprèn el que es comentava als apartats anteriors i es relaciona amb l'esfera de la circulació, cal asseverar sense embuts que la desindustrialització hauria estat una realitat força més dramàtica sense el desplegament de sengles actuacions: una auscultació empresarial més precisa de les demandes externes i una major col·laboració dels fabricants amb les institucions econòmiques per a obrir i consolidar altres mercats. La internacionalització del sector és ferma, amb dos factors importants a assenyalar: la major diversificació comercial i la intensa obertura envers Àsia i Àfrica. El creixement de la demanda a Hong Kong, Japó, Taiwan i Marroc explica la nova direcció comercial per al producte insular, així com els declivis europeu i americà amb relació a períodes precedents. Les dades són més eloqüents si s'ordenen en termes de valor. Al respecte, la rellevància asiàtica és encara més atraient: el 15,64% de les exportacions corresponen a vendes executades a Hong Kong, Corea del Sud, Taiwan i Japó, ensems que França, Alemanya i Portugal agrupen el 25,3% dels enviaments. Aquests són, doncs, els dos blocs més importants del comerç del calçat balear a l'inici del segle XXI.

En aquesta nova etapa, els empresaris semblen haver assimilat les conjuntures en què la dependència d'un únic segment de la demanda –l'antillana, l'europea o l'americana, en funció de les coordenades històriques– resultà letal per al sector, fràgil i comercialment poc dúctil per a incrementar en poc temps la seva presència a d'altres zones quan apareixien crisis en aquells mercats. Ara bé, l'element característic d'aquest interval és, com s'ha dit, les remeses del calçat balear vers les nacions asiàtiques. El fet té un mèrit especial, atès que és prou conegut el proteccionisme nipó cap a la seva indústria, la qual cosa genera dificultats als exportadors de calçat de la Unió Europea. Però, a partir de la segona meitat de la dècada de 1990, el govern japonès es comprometé a incrementar les seves quotes importadores o a reduir els seus aranzels. En certa mesura, aquest fou un senyal clau per a la penetració del calçat illenc en aquell mercat oriental, amb creixements que protagonitzen

sobretot firmes reconegudes, com la mallorquina Camper o les menorquines Pons Quintana i Jaime Mascaró. L'entrada al Japó ha aplanat alhora una millor connexió amb Hong Kong. Aquesta ciutat-regió constitueix la principal porta d'entrada al crucial mercat xinès, que és sens dubte un dels objectius que les empreses balears pensen desenvolupar en un futur immediat.

Però, com s'ha afirmat, és també destacada la continuïtat europea a la demanda del calçat insular. Si en el cas asiàtic –amb totes les diferències internes que allà es manifesten i els problemes econòmics que afecten les nacions que componen dit espai– s'està en un escenari nou per al sector empresarial illenc –enfrontat al repte del desconeixement de gustos, de modes i de pautes culturals, a banda de les qüestions estrictament econòmiques i financeres–, en el territori de la Unió Europea es treballa en una esfera coneguda i adobada, gràcies a la gestió testimoniada per una curiosa gestió a les transaccions. Ací, endemés, els consums per habitant sempre foren un referent clar per als industrials, els quals ja tenien aquests indicadors mig segle abans: en els anys 1990, els francesos, amb 5,85 parells de sabates per persona i any, els alemanys amb 4,09 parells i els portuguesos amb 4,66 parells (enfront als 2,29 d'Espanya) conformen les capçaleres importadores del calçat balear. Des d'aquest punt de vista, la major resolució a adquirir sabates, fet que obeeix a factors de caire cultural i a nivells de renda acceptables –Portugal resulta una excepció a aquesta regla–, és el factor que estimula la presència del gènere balear en estats en què hom gaudeix de valors afegits inqüestionables, com ara el costum de decennis de relacions comercials, la perícia sobre els mercats que es visiten i l'establiment de xarxes d'informació amb el concurs d'entitats privades i d'institucions públiques.

Finalment, hom ha d'indicar que l'estructura industrial i poblacional del calçat de Balears durant el quinquenni 1997-2001 i el seu contrast amb les comunitats autònomes productores redunda en la pèrdua gradual de la indústria balear en el conjunt espanyol. En efecte, se subratlla l'alta valoració del gènere balear amb relació a la mitjana nacional i a la resta de les regions productores. La xifra remet a la millor qualitat del calçat fabricat a les Illes, en què el segell artesanal –és a dir, la intervenció humana directa en bona part del procés productiu– pot ser responsable parcial; no obstant això, no es poden menystenir els majors costos de les matèries primeres, atès el fet insular. Així doncs, l'estratègia conjunta de diversificació mercantil i de manteniment d'un producte de qualitat i d'alt preu explica aquesta estabilitat comercial i productiva del calçat a les Illes. Ens trobam, per tant, davant d'un dels pocs sectors industrials resistents de l'economia insular en el pòrtic del nou segle.

En definitiva, i en funció de les dades que hom ha exposat, Balears podria convertir-se en una petita però important experiència de desenvolupament econòmic regional a Europa, en àrees deprimides en el camp industrial i en el context d'una economia que té la seva part del lleó en l'oferta de serveis. Però alhora crec que altres exemples d'evolució industrial a zones amb característiques consemblants a les de Balears, com les que s'han anat comentant referides a la Itàlia del centre i del nord-est, poden servir com a referències decisives per tal d'aprendre i, alhora, contribuir a dissenyar un nou model d'industrialització en les coordenades de la Unió Europea. La segona ruptura industrial és ja un fet per a la història econòmica. I el sector industrial balear podria formar part d'ella.

A tall de conclusió

Molt sovint els economistes defineixen els fenòmens que analitzen com a relativament nous quan, en rigor, es poden detectar a la història econòmica. Així, l'economia s'ha astorat davant la pretesa "novetat" de processos d'enorme actualitat, com ara la preocupació per la reducció dels costos de transacció, la creació de xarxes econòmiques per assolir millors quotes de competitivitat, l'anàlisi dels nous escenaris de ruptures industrials, els problemes inherents a les caigudes de la productivitat o, amb dimensions més extenses, les reflexions entorn de la globalització o de l'anomenada "nova economia", temes que l'historiador econòmic explica amb naturalitat a les seves classes o pot aportar en el marc de les seves investigacions. En el cas del model balear de creixement succeeix quelcom similar. La visió rupturista de l'evolució econòmica de l'arxipèlag, sustentada sobre el fort desenvolupament turístic arran dels anys 1960, ha silenciada la gran riquesa de tot tipus —econòmica, però també experimental i cultural— que es generà en èpoques precedents i que, al meu parer, explica de forma més acurada l'envol econòmic mallorquí, en un primer moment, i menorquí, amb posterioritat, amb l'adscripció activa a l'economia terciària. Aquesta deliberada ignorància del passat econòmic, entès com un conjunt de signes folklòrics d'escassa entitat, en què just es reivindiquen continguts de caire antropològic o ètnic, ha arraconat el coneixement de situacions que ara es poden entendre com a insòlites, però que ja es produïren en etapes anteriors, segons revela la història econòmica. En aquest sentit, cal partir d'un punt seminal: el creixement econòmic no s'improvisa, no prové del no-res, no descansa només sobre pionerismes més o menys lluents. Ben al contrari, l'avenç d'una economia es fonamenta sobre iniciatives de tota mena que s'acumulen en el temps, que gaudeixen del concurs de diferents agents econòmics i que es retroalimenten amb una coneixença cultural compartida.

L'ensenyança, si és que modestament es pot parlar així, del creixement econòmic balear és aquesta: en unes amples coordenades cronològiques en què les revolucions industrials dirigien el món, fou possible créixer i establir unes bases sòlides per a un desenvolupament futur i més intens —el derivat del turisme de masses— a partir d'activitats manufactureres no determinants de pautes i d'una agricultura que, de manera gradual, experimentà transformacions significatives tant pel que fa a l'estructura de la propietat com quant a la dels conreus. En ambdós casos, el nexa comú deriva de la connexió efectiva amb el mercat, de l'auscultació constant de la demanda, fet que possibilita una major integració de la força de treball i la seva utilització intensiva en llargs períodes de temps. Quan avui en dia s'adverteix dels problemes que té el model de creixement terciari a les Illes, s'apunta que un punt feble —i una amenaça— pot ser seguir creixent en extensió i no pas en intensitat; es tracta de la diguem-ne perversió del que entenem sempre per creixement com un concepte només expansiu, en què el desenvolupament desapareix. El fenomen —una vegada més— no és desconegut per a la història econòmica. I, en aquest sentit, el coneixement del passat ha permès albirar com resolgueren els distints agents econòmics els entrebancs i les resistències en les diferents etapes del model històric de creixement. La circulació intersectorial i, finalment, la vinculació al sector més rendible i productiu —el turístic, amb totes les seves derivacions— foren la resposta donada. A hores d'ara, el repte rau a treballar sobre aquest mateix espectre ampli dels serveis, que cal diversificar i ubicar de bell nou. Probablement aquest és el gran envit per a totes aquelles persones que ens dediquem al món de l'economia a les Illes Balears, per un motiu clar: no és raonable seguir intensificant, ateses les contradiccions socials, els problemes pressupostaris i les

externalitats ambientals, la mateixa pauta de creixement, que deriva cap a més consum territorial i de recursos naturals, més immigració, més demanda energètica i, en definitiva, el gran corol·lari que nodreix tensions: l'increment de la població. Les dificultats afegides a aquest model no es poden superar amb les receptes del passat. Però des de la revisió acurada d'aquest passat més proper, els historiadors econòmics podem parlar amb rigor i fer una diagnosi preventiva amb pregons arguments, reflexions assossegades i dades tangibles: l'alternativa més clara, la que palesa els costos d'oportunitat més baixos, se centra en la qualificació del creixement i en la competitivitat sobre un plantejament que parla més de qualitat que de quantitat. Els preus —com sí que succeí en altres fases del creixement— no seran ara el vector clau, per la posició no perifèrica de les Balears en el món del turisme. Abans treballàvem, com s'ha dit, en agricultures mediterrànies que s'anaven transformant lentament i en indústries no determinants de pautes, de baixa intensitat tecnològica. Però ara els illencs podem ser uns dels pocs que marquen el signe del turisme de futur, atesa la nostra experiència. S'entra, així, en un nou escenari en què el coneixement del passat, de la història econòmica entesa ara com un instrument de reflexió política i econòmica, ha de servir si més no per saber el que no s'ha de fer.

BIBLIOGRAFIA

- ALCAIDE, J. Renta Nacional de España y su distribución provincial. Serie homogénea. Bilbao: Fundación BBV, 1999.
- ÁLVAREZ LLANO, R. "Evolución de la estructura económica regional de España en la historia: una aproximación", Situación, núm. 1, 1986.
- BARBERÀ, R.; DONCEL, L. M. La moderna economía del crecimiento. Madrid: Síntesis, 2003.
- BAUMOL, W. J. "Productivity Growth, Convergence and Welfare: What the Long-Run Data Show", American Economic Review, núm. 76, 1986.
- BECATTINI, G. "El distrito industrial marshalliano como concepto socioeconómico". A: PYKE, F.; BECATTINI, G.; SENGENDERGER W. (comps.). Los distritos industriales y las pequeñas empresas. Madrid: Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, vol. I, 1992.
- BERNABÉ, J. M. "La economía oculta", Cuadernos de Geografía, núm. 29, 1981.
- BISSON, J. La terre et l'homme aux îles Baléars. Aix-en-Provence: Edisud, 1977.
- BRUSCO, S. "The Emilian model: productive decentralisation and social integration", Cambridge Journal of Economics, núm. 6, 1982.
- CAPECCHI, V. "Un caso de especialización flexible: los distritos industriales de Emilia-Romagna". A: PYKE, F.; BECATTINI, G.; SENGENDERGER, W. (comps.). Los distritos industriales y las pequeñas empresas. Madrid: Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, vol. I, 1992.
- CASASNOVAS, M. A. La transformació d'una economia insular. El cas de Menorca (1600-1960). Tesis doctoral, Universitat de les Illes Balears, inèdita, 2001.
- CATALÁN, J. La economía española y la segunda guerra mundial. Barcelona: Ariel, 1996.
- DEYÀ, M. J. Gremios rurales e industria pre-capitalista en Mallorca durante el siglo XVIII: la manufactura textil. Tesis de Llicenciatura, Universitat de les Illes Balears, inèdita, 1987.
- DEYÀ, M. J. La manufactura de la llana a la Mallorca moderna (segles XVI-XVII). Palma: EITall, 1998.
- CHANDLER, A. D. Jr. "La lógica permanente del éxito industrial", Harvard-Deusto Business Review, primer trimestre, 1991.
- EASTERLY, W. En busca del crecimiento. Barcelona: Antoni Bosch Editor, 2003.
- EATWELL, J.; MILGATE, M.; NEWMAN, P. (eds.). The New Palgrave. A Dictionary of Economics. Londres: McMillan Reference Ltd., 1998.
- ESCARTÍN, J. M. La ciutat amuntegada. Indústria del calçat, desenvolupament urbà i condicions de vida a la Palma contemporània. Palma: Documenta Balear, 2001a.
- ESCARTÍN, J. M. El quefer ocult. El mercat de treball de la dona en la Mallorca contemporània (1870-1940). Palma: Documenta Balear, 2001b.
- GARCÍA RUÍZ, J. L.; HERNÁNDEZ ANDREU, J.; MANERA, C. (coords.). Investigaciones recientes en historia financiera, monogràfic d'Estudis d'Història Econòmica, núms. 17-18, 2003.
- GERMÁN, L.; LLOPIS, E.; MALUQUER, J.; ZAPATA, S. (eds.). Historia económica regional de España siglos XIX y XX. Barcelona: Crítica, 2000.
- GRSCHENKRON, A. El atraso económico en su perspectiva histórica. Barcelona: Ariel, 1968.
- HIRSCHMAN, A. O. La estrategia del desarrollo económico. Mèxic: Fondo de Cultura Económica, 1961.
- HOUSSEL, J. P. De la indústria rural a la economía sumergida. València: Alfons el Magnànim, 1985.
- HUDSON, P. Regions and Industries. A perspective on the Industrial Revolution in Britain, Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
- JIMÉNEZ, J. C. Economía y territorio: una nueva relación. Madrid: Civitas, 2002.
- JONES, H. Introducción a las teorías modernas del crecimiento económico. Barcelona: Antoni Bosch Editor, 1979.